

čin ojačati konkurentski položaj nacija i pojedina. *No, što kada nema niti poduzetne političke elite, niti razvojno dovoljno spremne poduzetničke elite, i kada raspoloživi sociokulturni kapital ukazuje na razorne posljedice dosadašnjih "tranzicijskih procesa", kao što su privatizacija, stabilizacija, ekonomske politike vlada, itd.?* Postavlja se pitanje koji će društveni, politički, profesionalni i/ili ekonomski akteri i na koji način jačati poduzetnički potencijal malih država-nacija? Hoće li to biti samo "domaći" akteri, ili samo strani akteri (multinacionalna poduzeća, međunarodne financijske institucije), ili pak sprege i savezi i domaćih i stranih aktera?

Rasprave o dosadašnjem razvoju i mogućim modelima razvoja

Cijelo jedno poglavlje u zborniku posvećeno je analizi dosadašnje razvojne politike, ekonomskoj politici i koncepciji stabilizacije. Znakovito je da su u ovome bloku zastupljeni samo ekonomisti, a da sociologa u raspravama o modelima razvoja zemlje – naprosto nema! Možda je to jednostavno slučaj, i ne treba ga preuveličavati, no razvoj malih zemalja poput Hrvatske – i u kontekstu rasprava o globalizaciji – nije moguć i bez sociologijskog propitivanja razvojnih modela i razvojnih aktera, *bilo unutar ili iznad paradigme razvoja, temeljenoga samo na logici akumulacije međunarodnoga kapitala*. Dok dio radova (V. Šonje, B. Vujčić, E. Kraft) argumentirano pobija teze da je prošlo desetljeće ekonomske politike u Hrvatskoj bilo desetljeće neoliberalizma, u drugim se radovima – na tragu nekih temeljnih Keynesovih ideja i dugogodišnjega hrvatskog zaostajanja u stopama ekonomskog rasta – ističe potreba za novom razvojnom politikom. To je bit Baletićeva rada iz ove perspektive. On na kraju ističe da svi dosadašnji potezi ekonomske politike (od nerealnog tečaja domaće valute do sužavanja socijalnih prava, prodaje nacionalne imovine stranim investitorima, itd.) svjedoče o kontinuitetu "neoliberalne koncepcije razvoja koju nam sugeriraju naši vjerovnici" (str. 200). Polučeni razvojni rezultati pokazuju koliko je ona pogrešna, i zato Baletić u budućnosti ne očekuje – uz ovakvu ekonomsku politiku – bolje vrijeme za hrvatske građane.

Valja također dodati, da ovaj zbornik radova, kroz Maleničin rad, nakon gotovo deset godina šutnje među sociolozima, ponovno vraća

u profesionalnu javnost temu socijalnih nejednakosti i naravi socijalne strukture hrvatskoga društva. Nažalost, empirijske radove o ovoj temi tek trebamo pripremiti, jer zadnja su istraživanja socijalne strukture rađena relativno davno – krajem osamdesetih godina. Malenica se u svojem radu služi podacima iz *Studije o ekonomskoj ranjivosti i socijalnom blagostanju*, koju je objavila Svjetska banka 2000. godine u Zagrebu, dokazujući svoju tezu o bipolarnosti sadašnjega hrvatskoga društva. Jasno, bilo koja rasprava u prilog ili protiv te teze moguća je samo uz nove pristupe i podatke. No ne može se osporiti činjenica da je ovaj autor (ponovno) otvorio temu o kojoj će se u idućim godinama naširoko pričati i raspravljati.

Ponovimo na kraju da Meštrovićev zbornik nije bez mana. Ponajprije, u želji da se omogućiti dijalog između autora/istraživača, u zbornik su ušli i neki neambiciozno pisani tekstovi (primjerice, tekst D. Strpića). Ili, neki su autori u svojim tekstovima "odlutali" u širinu, ne dovodeći uvijek svoje ideje u užu svezu s globalizacijom i njezinim izazovima. No takvi su tekstovi u manjini. Zbornik kao cjelina jest poziv na komunikaciju među profesionalcima u društvenim znanostima, a onda i u ciljanoj publici izvan toga kruga (mediji, politička i menadžerska elita). On nuka na što brži razgovor o konkretnim modelima razvoja u Hrvatskoj u novom desetljeću, i to na razgovor koji bi sustavnije, i uz veći broj raznoraznih sudionika, procijenio razloge sadašnjega hrvatskoga ekonomskog neuspjeha i moguće obrate u politici razvoja. Time bi se i problem globalizacije javio u novome kontekstu, i to kako za članove akademske zajednice tako i za članove vladajućih grupa u Hrvatskoj.

Drago Čengić

CAN ANYONE HEAR US?

Deepa Narayan (ed.)

Oxford: World Bank; Oxford University Press, 2000., 343 str.

Svijet je sve više pogođen siromaštvom i nejednakošću, naglašava Robert Wade, profe-

sor s London School of Economics u članku *Winners and losers* (*The Economist*, April 28th 2001, str. 79–82). Svjetska banka već duži niz godina provodi istraživanja o stanju i mogućnostima smanjivanja siromaštva u svijetu. Tijekom posljednjeg desetljeća širom svijeta započela su brojna ispitivanja o tome kako siromašni vide svoj položaj, koji su uzroci njihova lošeg ekonomskog stanja, kakva je i koliko je uspješna pomoć države i slično. Namjera istraživanja bila je razumjeti, te bolje usmjeriti i poboljšati zaštitu siromašnih. Svjetska banka izdala je seriju od tri knjige, pod nazivom *Voices of the Poor* (Glasovi siromašnih), u kojima su po prvi put objavljeni rezultati ispitivanja i odabrani stavovi više od 40 tisuća siromašnih osoba u 50 zemalja u razvoju i zemalja u tranziciji. Prvu knjiga iz te serije – *Can Anyone Hear Us?* (Čuje li nas itko?) – pripremila je međunarodna skupina autora koju su sačinjavali Deepa Narayan (ujedno i urednica knjige), Raj Patel, Kai Schafft, Anne Rademacher i Sarah Koch-Schulte. Druga knjiga, pod nazivom *Crying Out for Change* (Zahtjev promjenom), djelo je Deepe Narayan, Roberta Chamberasa, Meerae Shah i Pattie Petesch, a obuhvaća iskustva terenskih istraživanja provedenih tijekom 1999. godine u 23 siromašne zemlje. Deepa Narayan i Patti Petesch urednici su treće knjige – *From Many Lands* (Iz mnogih zemalja) – u kojoj se podrobnije razmatra stanje pojedinih država ili regija.

U ovom ćemo prilogu prikazati prvu od navedene tri knjige. Osim što vrlo jasno i slikovito pokazuje stanje i poteškoće siromašnih, štivo obiluje i njihovim neposrednim kratkim izjavama i navodima, što dodatno ilustrira sve probleme kojima su oni izloženi.

U prvom uvodnom poglavlju urednica, Deepa Narayan, izlaže da knjiga nije ocjena određenih programa suzbijanja siromaštva, ekonomske politike ili sustava socijalne skrbi, već jednostavno daje samo viđenje svijeta i svakodnevnog života sa stanovišta siromašnih osoba. Ona pruža podroban opis stvarnosti i iskustava materijalno ugroženih, te njihovu ocjenu ustanova i državnih tijela koja bi im trebala pomoći u savladavanju teškoća. U cilju poduzimanja programa suzbijanja siromaštva, autori su nastojali utvrditi najvažnije uzroke njegova nastajanja, te odrediti obrasce i obilježja siromaštva što se javlja u pojedinim područjima, ili u određenim socijalnim skupina.

Iako je na suzbijanju neimaštine potrebna sveobuhvatna aktivnost države i društva, pristup pojedinim područjima ili skupinama mora biti selektivan, jer se razlikuju uzroci, odrednice i obilježja njihova siromaštva. To naravno ne znači da ne postoje zajedničke karakteristike siromašnih osoba, kao što su glad ili loša prehrana, loša kakvoća stanovanja, nepostojanje materijalne sigurnosti, bespomoćnost, narušen dignitet, društvena isključenost, grubost i nepažnja nadležnih tijela i ustanova, spolna i dobná nejednakost, te drugo.

Ispitanici su odgovarali na četiri skupine pitanja: prvo, kako razumiju i definiraju siromaštvo; drugo, koja je uloga formalnih i neformalnih ustanova u njihovu životu; treće, kakva su njihova iskustva i viđenja siromaštva s obzirom na spol; četvrto, kakav je odnos siromaštva i društvene isključenosti. Iako je ispitivanje bilo sveobuhvatno i usmjereno na više obilježja siromaštva, a ne samo na materijalnu neimaštinu, autori su svjesni i njegove ograničenosti, odnosno prešućivanja, umanjivanja i/ili nemogućnosti dobivanja uvida u sve poteškoće koje su dio svakodnevnog života siromašnih, poput nasilja u obitelji ili na ulici, zlostavljanja djece i žena, policijskih prijetnji i progona, korumpiranosti lokalnih vlasti i ugnjetavanja kojemu su izloženi siromašni i sl. Aktivno sudjelovanje siromašnih i njihovo ocjenjivanje vlastitog položaja (*Participatory Poverty Assessment* – PPA), omogućava jedinstven uvid u složenost, različitost i dinamiku siromaštva kao društvene i ekonomske pojave. Tako dobivene spoznaje pružaju političarima dublji i cjelovitiji uvid i razumijevanje ekonomskih problema i mogućnosti uspješnijeg ublažavanja siromaštva. Stoga se u borbi protiv siromaštva postavlja temeljno pitanje: u čemu je posebnost siromaštva i socijalne nejednakosti u promatranom mjestu, vremenu i danim uvjetima, te kakva je njihova veza s društvenim okruženjem i željenom političkom djelatnosti?

Iako se naizgled čini da je lako jednoznačno definirati siromaštvo, ipak zbog složenosti te pojave to uopće nije jednostavno učiniti. Siromaštvo se uobičajeno određuje kao nemogućnost zadovoljavanja materijalnih potreba, posebice hrane, ali i osiguranja smještaja, sredstava za rad (ponajviše poljoprivrednog zemljišta) i druge imovine. Drugim riječima, siromaštvo je posljedica više izvora koji vode neishranjenosti i nezadovoljavanju tjelesnih

potreba. Mnogi su ispitanici isticali i psihološke aspekte siromaštva, jer su u potpunosti svjesni svoje nemoći i izloženosti izrabljivanju. Siromaštvo stvara ranjivost, te omogućava mnogim predstavnicima državne vlasti da ponižavaju i neljudski se odnose prema siromašnima. Ono uzrokuje osjećaj napuštenosti, a zbog ograničenih mogućnosti održavanja društvenih spona s prijateljima i rođacima, stvara u siromašnih osjećaj socijalne izoliranosti. I za osobe u neimaštini jednako je važno očuvanje kulturoloških i socijalnih normi, pogotovo što je za mnoge siromašne osobe društvena solidarnost jedna od najvažnijih dobrobiti kojom raspolažu. Kako su zbog ograničenih mogućnosti često prisiljeni ne sudjelovati u proslavama i veseljima, to ionako mala materijalna sredstva oni žrtvuju za *rastrušna* vjenčanja ili sprovode, što se ne može ocijeniti racionalnim ponašanjem.

U drugom poglavlju knjige posebno se objašnjava da je u razumijevanju siromaštva presudno spoznati njegovu višedimenzionalnost, uključujući ekonomsko i socijalno okruženje, te institucije obitelji, šire društvene zajednice, tržišta i države. U odnosu na nesigurnost, očituju se znatne spolne i dobne razlike. Za muškarce ona češće podrazumijeva neposjedovanje materijalne imovine, dok za žene znači nesigurnost prehrane. Mlađe osobe kao najvažnije dobro blagostanja smatraju sposobnost stjecanja dohotka, dok stariji ispitanici kao najvažniju vrijednost ističu očuvanje statusa vezanoga uz tradicionalne oblike života. Siromaštvo nikada nije vezano uz nepostojanje *samo* jedne stvari, već ono obuhvaća mnogo povezanih fenomena s obzirom na (neispunjena) očekivanja i društveni odnos prema neimaštini. Siromaštvo je ujedno i dinamična kategorija, jer se u njega (lako) ulazi i (mnogo teže) izlazi, ali uglavnom u svim zemljama postoje *privremeno* siromašni (koji su to postali zbog loše žetve, suše ili poplave) i *stalno* siromašni (poput invalida ili starijih osoba ograničenih radnih sposobnosti). Ovisno o kulturološkim i tradicijskim društvenim obrascima, u vrlo siromašne mogu se ubrojiti još i udovice, te osobe bez djece i uže obitelji koja bi im pomogla u bespomoćnosti i starosti.

Siromaštvo vrlo često podrazumijeva nedovoljnu, nekvalitetnu ili monotonu prehranu, nesiguran i slaboplaćeni rad u neslužbenom gospodarstvu, većinom u dužem trajanju od

uobičajenog rada i pod lošijim radnim uvjetima. Siromašni Pakistanac naveo je da bogati imaju jedan stalan posao, dok siromašni imaju *pravo bogatstvo* nesigurnih i iscrpljujućih poslova. Materijalna neimaština vodi psihološkoj nesigurnosti, što opet stvara osjećaj bespomoćnosti i beznađa, a to može biti i gore od samog siromaštva. Bezobzirna državna vlast, raširena korupcija i nemogućnost utjecaja na odlučivanje o vlastitoj sudbini, dodatno narušavaju položaj siromašnih. Siromašni mogu biti podvrgnuti i većem ugnjetavanju zemljoposjednika, poslodavaca, bankara, zeleniša i stanodavaca. U nemogućnosti čekanja boljih uvjeta i preživljavanja, siromašni moraju prodavati svoje poljoprivredne proizvode po nižim cijenama, dok hranu ili sjeme za usjeve kupuju po višim cijenama. Siromašni žive u nesigurnim četvrtima, tako da su više izloženi uličnom nasilju i kriminalu, kao i lošem utjecaju okoline na svoju djecu.

U mnogim sredinama, osim siromaštva pojedinca, postoji i siromaštvo zajednice, koje podrazumijeva nepostojanje potrebne infrastrukture, naprimjer škola ili cesta, te nedostatak sigurnosti i društvene harmonije. Obično su najsiromašnije one zajednice koje žive daleko od cestovne mreže i drugih ključnih infrastrukturnih objekata. Te su skupine marginalizirane zbog nepostojanja mogućnosti obrazovanja, udaljenosti od zdravstvenih ustanova, ograničene dostupnosti vladinim i nevladinim ustanovama, nemogućnosti prijevoza vlastitih poljoprivrednih proizvoda na tržišta većih gradova i slično. U mnogim siromašnim zemljama, posebno Istočne Europe i bivšeg Sovjetskoga Saveza, kao kritična odrednica siromaštva ističe se nepostojanje najosnovnije infrastrukturne mreže: putova (pogotovo u ruralnim područjima), distribucije električne struje i vode, te nepostojanje javnog prijevoza. Za siromašne čak i manja bolest može biti pogubna, jer oni većinom nemaju zdravstveno osiguranje a i financijskih sredstava za liječenje i kupovanje neophodnih lijekova. Siromašne osobe više se usmjeravaju na imovinu, a ne na dohodak, pa povezuju nepostojanje materijalnih dobara te ljudskog i socijalnog kapitala sa svojom ranjivosti i izloženosti riziku.

Imovina se uvjetno može podijeliti u četiri skupine: materijalna dobra (poput poljoprivrednog zemljišta i drugih materijalnih dobara); ljudski kapital (uključujući zdravlje, obra-

zovanje, znanje i sposobnosti); socijalni kapital (koji obuhvaća mrežu prijatelja, rodbine i susjeda); ekološki kapital (zrak, voda, zelene površine i slično). Imovinom se raspolaže na razini pojedinca, kućanstva i zajednice. Kako će pojedini oblici imovine biti uključeni u strategiju ublažavanja siromaštva pojedinca ili kućanstva, ovisi o njihovoj prirodi, društvenom okruženju i važnosti potreba. Za ruralna područja presudnu važnost ima poljoprivredno zemljište, koje siromašni uglavnom ne posjeduju u dovoljnoj količini ili je ono loše kakvoće, slabih prinosa, odnosno često pogođeno sušom, poplavama, odronima i slično. Siromašni se od bogatih razlikuju i po tome što ili uopće nemaju stambene objekte, ili su oni mali i dotrajali, bez električne energije, tekuće vode, priključka na kanalizaciju i slično. Ako su siromašne obitelji prisiljene prodati dio raspoložive imovine, najprije će nastojati prodati stvari koje pripadaju supruzi, a u ponekim slučajevima (usprkos prijetećoj gladi, bolesti ili drugim nedaćama) svim će snagama pokušati zadržati ono malo čime raspolažu, kako bi barem djelomično uspjele očuvati svoju čast i status. Od ljudskog kapitala, ugroženo zdravlje i ograničene radne sposobnosti najvažnije su odrednice siromaštva, a ozbiljnija bolest u porodici stvara poražavajuće i trajne posljedice na ionako ograničena raspoloživa sredstva. Iako su siromašne osobe svjesne važnosti obrazovanja kao *izlaznice* iz začaranog kruga neimaštine, one često ističu da zbog nepostojanja poznanstava i utjecaja, usprkos i boljem obrazovanju, nemaju mogućnosti za pronalaženje boljeplaćenog posla i trajnije zaposlenosti, tako da su osuđeni na dugotrajnu nezaposlenost. To se pogotovo jasno očituje u tranzicijskim zemljama u kojima je razbijena prijašnja skala društvenih vrijednosti, a siromaštvom su neposredno pogođene i visokoobrazovane osobe, dok istodobno ljudi slabijeg obrazovanja, najčešće pomoću nezakonitih i nemoralnih aktivnosti, preko noći stječu ogromna bogatstva. U nedostatku ili nedostupnosti sustava formalnoga socijalnog osiguranja, za siromašne je pogotovo važna mreža prijatelja i rodbine kojoj se mogu obratiti za pomoć, ali su, naravno, u općem siromaštvu i njihove mogućnosti jako ograničene. Istodobno, po potrebi se očekuje da će osoba ili obitelj moći uzvratiti pomoć, tako da i na tu namjeru odlazi znatan dio skromne imovine. Ekološke nedaće, poput ciklona, monsunu, suše ili poplave pogotovo snažno

pogađaju cijele zajednice siromašnih, te je time samo u Indiji 1998. godine bilo uništeno 60 tisuća sela. Iste je godine u poplavama u Bangladešu poginulo tisuću ljudi, a 30 milijuna ljudi ostalo je bez krova nad glavom.

Naredno poglavlje razmatra ulogu državnih vlasti u ublažavanju siromaštva. Državna su tijela uglavnom vrlo neučinkovita u toj zadaći: programi usmjereni prema siromašnima istina pridonose poboljšanju njihova materijalnog položaja, ali im sigurno ne omogućavaju trajan izlazak iz siromaštva. Pojedini državni programi ponekad su uspješni u suzbijanju siromaštva, ali u cjelini osobe u neimaštini opisuju formalne ustanove kao neučinkovite, pa čak i posve nevažne. Siromašni se žale na neredovite oblike državne pomoći, kašnjenje s odobrenim programima, političare koji su više zainteresirani za vlastitu korist nego za dobrobit glasača koji su ih izabrali, nedovoljno uključivanje siromašnih pri oblikovanju programa i odlukama o njihovoj distribuciji, loše upravljanje programima na svim administrativnim razinama, nedostatak nadzora, planiranje *odozgo* u kojem se ne uzimaju u obzir stvarne potrebe siromašnih, te raširenu korupciju. Korupcija u javnim službama neposredno pogađa siromašne, a susreću je često u obrazovnom sustavu, zdravstvu te u postupku odobravanja pomoći. To stvara nepovjerenje u postojeće institucije, potiče nastajanje paralelnih društvenih odnosa i centara moći, što pojačava nejednakost u društvu, tako da se siromašni osjećaju nemoćnima i poniženima. U ostvarivanju svojih prava i dobivanju pomoći mnogi siromašni sreću raznovrsne birokratske prepreke, nedostupnost informacija, nerazumljive propise, obvezu prilaganja dokumentacije koju je teško ili nemoguće prikupiti i slično. Nadalje, često ne postoji usuglašenost ili se javlja preklapanje u djelovanju središnje države i lokalnih tijela vlasti. Baš se na siromašnima ponajviše slama sukob između formalnih (ustava, zakona i propisa) i neformalnih pravila u društvu (običaji, tradicija, navike), te stoga pri oblikovanju i provođenju programa pomoći valja posvetiti pozornost i neformalnim odnosima.

Urušavanje prijašnjega društvenog i političkog sustava zemalja Istočne Europe i nekadašnjeg Sovjetskog Saveza najviše je pogodilo siromašne, a i stvorilo brojne nove kategorije materijalno ugroženih. Njihov je položaj dodatno otežan nerazvijenosti ili nepostojanjem

humanitarnih organizacija i djelatnosti, te nevoljnosti građana da se uključe u nevladine neprofitne organizacije (NGO), čija se uloga razmatra u četvrtom poglavlju knjige. Utjecaj tih organizacija uglavnom je ograničen, pa su siromašni u najvećoj mjeri ovisni o vlastitoj, neformalnoj mreži pomoći susjeda, prijatelja i rodbine. Istraživanja provedena u Gani, Ugandi i Panami pokazala su da i siromašne zajednice koje su pokazale veću jedinstvenost i aktivnije sudjelovanje svojih članova, veći socijalni kapital, ostvaruju bolju i učinkovitiju pomoć NGO-a, od zajednica koje su razjedinjene i imaju manji socijalni kapital. (Podrobnije o važnosti socijalnog kapitala može se naći u radu urednice knjige, Deepae Narayan, *Bond and Bridges: Social Capital and Poverty*, World Bank, Poverty Reduction and Economic Management Network, Poverty Division, Policy Research Working Paper Nr. 2167 iz 1988. godine.) Bitan čimbenik u ublažavanju siromaštva su lokalne dobrotvorne udruge jer su dostupnije i pravičnije od odgovarajućih državnih tijela, te se u njih ima više povjerenja. Udruženja bogatih i siromašnih razlikuju se u tome što se bogatima u cijeloj državi otvaraju sva vrata u društvenim, političkim i ekonomskim poslovima, dok su (većinom neformalni) savezi siromašnih atomizirani, više usmjereni na pitanja vjere, druženja i pomoći u preživljavanju, a manje na gospodarske i političke aktivnosti. Razlike postoje i između prevladavajućih društvenih odnosa u koje su uključeni muškarci i žene, utoliko što su oni aktivni većinom u vertikalnim odnosima s državom i zemljoplasticima, poslodavcima i trgovcima, a žene – koje uglavnom tome nemaju pristup, djeluju u raširenoj neformalnoj socijalnoj mreži s drugim siromašnim ženama. Odnos siromašnih u cjelini je bolji prema nevladinim organizacijama nego prema državnim tijelima, jer su one bolje prilagođene lokalnim potrebama i prioritetima (te u mnogim zemljama ostvaruju zavidne rezultate u suzbijanju nepismenosti, podučavanju i unapređenju gospodarskih aktivnosti, distribuiraju sadnice i hranu, pomažu pri osnivanju ženskih udruga i pružaju druge oblike pomoći najsiromašnijima), a i njihovi predstavnici pokazuju mnogo više razumijevanja, pristupačnosti i ljubaznosti od državnih službenika. Ograničenja nevladinim organizacijama očituju se u relativno malom obuhvatu korisnika, ograničenim financijskim sredstvima, neredovitosti i nesigurnosti pomoći, te usmje-

renosti na osobe koje žive blizu gradskih središta ili prometnih pravaca. Kako nevladine organizacije mogu biti i spona prema državnim tijelima, najbolji rezultati u suzbijanju siromaštva u više zemalja ostvareni su koordiniranom i trajnom suradnjom državnih i nevladinih ustanova. Posebno su pohvalna ostvarenja u obrazovanju, te tako u El Salvadoru državne ustanove i 110 nevladinih udruga mnogo postižu u predškolskom odgoju i osnovnom obrazovanju, te u stručnom osposobljavanju i dokvalifikaciji zaposlenih i nezaposlenih.

Žene i djeca često trpe više od siromaštva nego muškarci, tako da se, u petom poglavlju knjige, razmatra potreba promjena položaja spolova u domaćinstvu i društvu u cjelini. Korijeni spolne nejednakosti potječu iz ograničenog izbora kojim raspolaze žene, te njihove tradicionalne ekonomske ovisnosti o muškarcima. Uslijed gospodarskih promjena i pritiska u mnogim dijelovima svijeta u razvoju, muškarci su izgubili svoju uobičajenu ulogu hranitelja obitelji, te su žene bile prisiljene preuzeti dodatnu zadaću ostvarivanja dohotka, nastavljajući istodobno obavljati i kućanske obveze. Žene su, izgleda, otpornije i snalažljivije u novonastalim uvjetima, te su spremne prihvatiti i ponižavajuće poslove kako bi prehranile obitelj. Zbog ograničavanja socijalnih normi, one najčešće nalaze radni angažman u neslužbenom gospodarstvu, pod lošijim uvjetima rada i zarade. Usprkos sve većem ekonomskom značaju i ulozi hranitelja obitelji, u mnogim zemljama u razvoju (poput Kameruna) žena i nadalje mora tražiti dopuštenje muških članova kućanstva za izlazak iz kuće, muž ili brat raspolaze njezinom imovinom, odlučuju o njezinom bankovnom računu i trošenju novaca koje je ona zaradila. Ove promjene utječu na najvažnije vrijednosti o identitetu i moći spolova, te na odnose spolova u siromašnim kućanstvima. Usprkos mnogim promjenama u ulozi spolova, tradicionalni stavovi pokazali su iznenađujuću otpornost, što izaziva sukobe i trzavice u obitelji. Zasad je nejasno u kome će pravcu voditi navedene promjene, odnosno hoće li potaknuti postizanje ravnopravnosti spolova ili će pojačati nasilje i ugnjetavanje u kući, alkoholizam i druge oblike ovisnosti, što sve vodi razaranju obitelji.

U šestom dijelu knjige istražuje se kako slabljenje obiteljskih i prijateljskih spona, te raširena korupcija, bezakonje i kriminalne dje-

latnosti pojačavaju socijalnu isključenost i zarazu društveno tkivo. Iako siromašni često ističu ekonomske teškoće svoga položaja, ponajviše ih smeta socijalna isključenost, odnosno zarobljenost u začarani krug siromaštva. Siromaštvo i socijalna isključenost su usko povezani, ali svejedno nisu identični pojmovi, jer siromaštvo može voditi isključenosti i nepristupačnosti institucija (što povratno pojačava siromaštvo), dok socijalna isključenost ne mora nužno uvjetovati ekonomsko siromaštvo. Procesi socijalne isključenosti izraženiji su u urbanim područjima, ali se sve više očituju i u selu, u kojemu sve veće migracije stanovništva i zapošljavanje u gradu pridonose slabljenju društvene solidarnosti i narušavanju socijalne kohezije, bitnog čimbenika za ublažavanje materijalnih i psiholoških teškoća siromašnih osoba. Društvena je povezanost preduvjet solidarnosti, davanja i primanja emocionalne podrške, pomoći u savladavanju svakodnevnih teškoća, ali i rješavanju najbitnijih životnih pitanja, poput izgradnje stambenog objekta ili okončanje žetvenih radova. Razlozi smanjenoj socijalnoj koheziji ponajviše su u ekonomskim teškoćama, migracijama i bezakonju, što vodi porastu kriminala i nasilja. Pojačana solidarnost unutar određene skupine, koja naravno zastupa vlastite interese uz istodobno slabljenje opće solidarnosti u društvu, može utjecati na pogoršanje položaja već marginaliziranih i isključenih osoba. Nedostatak povjerenja u ustanove društva čini se da više pojačava želju ljudi za traženjem sigurnosti unutar vlastite skupine, a ne unutar cjelokupnog društva, što povratno dovodi do veće socijalne isključenosti, sukoba i nasilja u obitelji i društvu. Najviše od socijalne isključenosti trpe oni slabiji: žene (pogotovo ako su neudane, samohrane majke, udovice, ili žene bez djece, jer se smatraju da su im smanjene radne i ljudske mogućnosti), djeca (koja su često, prema običajnom pravu, vlasništvo obitelji i nemaju osobnih prava, te su prisiljena na dugotrajan i iscrpljujući rad), te invalidne, stare i bolesne osobe. U višenacionalnim zajednicama nacionalne su manjine izložene natprosječnom siromaštvu i većoj socijalnoj isključenosti, dok su u zemljama s više vjeroispovijedi, u lošijem položaju vjernici manjinske vjere.

U zaključnom poglavlju knjige izlaže se da je siromaštvo vrlo složena pojava, uzrokovana mnogim čimbenicima, te stoga za njegovo

ublažavanje ne postoje jednostavna rješenja. Tek zajedničkom suradnjom države, nevladinih organizacija, privatnog sektora i međunarodnih ustanova mogu se stvoriti novi društveni i ekonomski odnosi u kojima će se čuti i glas siromašnih, omogućiti njihov utjecaj na političke i ekonomske odnose, te ostvariti dugotrajno poboljšanje njihova materijalnog i društvenog položaja. To svakako nije lako ostvariti u društvima raširene korupcije, ograničenih mogućnosti obrazovanja i zapošljavanja, ukorijenjenih društvenih normi koje utječu na održavanje postojeće nepravične raspodjele i nejednakosti, nepostojanja sustavnih djelatnosti za organiziranje i osposobljavanje osoba u neimaštini. Siromašni bi morali imati bolji i neposredniji pristup ekonomskim mogućnostima, prije svega trebali bi dobiti pomoć u razvijanju organizacijskih sposobnosti, samozapošljavanju i samozbrinjavanju, imati bolji sustav informiranja o pravima i obvezama u zdravstvenom osiguranju, obrazovanju i širenju pismenosti, a jednako su važne i društveno-političke odrednice poput ostvarivanja vladavine prava, ograničavanja socijalnih normi i ponašanja u pogledu spolne, dobne i nacionalne diskriminacije.

Knjiga *Can Anyone Hear Us?* urednice Deepa Narayan, u zajedničkom izdanju World Bank i Oxford University Press, jedinstvena je zbirka u kojoj su po prvi put prikupljeni stavovi siromašnih o vlastitom položaju iz gotovo cijelog svijeta (s područja bivše Jugoslavije uključena je jedino Makedonija). Siromašne osobe obrazlažu nastanak svoje neimaštine, te ograničenja koja susreću u pokušajima izlaska iz nje, što se sve nije moglo dobiti iz dosadašnjih uobičajenih načina istraživanja siromaštva. Knjiga jasno ukazuje na čestu *osudenost* na siromaštvo, bespomoćnost i očaj ljudi u neimaštini, ali i njihovu bespomoćnost i zapostavljenost. Društvo u cjelini treba dopuniti svoja postojeća znanja o siromaštvu, čuti i osobe koje su siromaštvom pogođene, usmjeriti pozornost na mogućnost njihova obrazovanja, zdravstvene zaštite i zapošljavanja, te posebno na mjere da i siromašniji dobiju stvarno *pravo glasa*, ali i potrebno uvažavanje u zajednici.

Predrag Bejaković